

**Маловідомі джерела про землеволодіння та
нерухоме майно родини Розумовських
(друга половина XVIII - початок XIX ст.)**

Зміст

Вступ	3
Розділ I. Історіографія та джерельна база дослідження	5
Розділ II. Батуринські володіння К.Г.Розумовського	9
Розділ III. Розподіл майна між дітьми К.Розумовського 1800-1801 рр.	16
Заклучення	20
Список використаних джерел та літератури	21
Додатки	24

Вступ

Родина Розумовських відіграла значну роль не лише в українській та російській історії, але, певною мірою, і в європейській. Серед її представників були останній український гетьман, дипломати, міністри, сенатори, військові діячі тощо. Найбільш відомим членом цього роду був, звичайно, Кирило Григорович Розумовський (1728-1803 рр.). За словами Володимира Антоновича: "Гетьманування Кирила Розумовського (1750-1764 рр.) було добою відпочинку для України", а Орест Субтельний називає цей період "золотою осінню Гетьманщини".

Родина Розумовських відіграла значну роль не лише в українській та російській історії, але, певною мірою, і в європейській. Серед її представників були останній український гетьман, дипломати, міністри, сенатори, військові діячі тощо. Найбільш помітним членом цього роду був, звичайно, Кирило Григорович Розумовський (1728-1803). Він народився 18 березня 1728 р. у незаможній козацькій родині с.Лемеші Козелецького повіту (нині - Чернігівська обл.). Після того, як його брат Олексій став фаворитом імператриці Єлизавети I, а згодом і її чоловіком, почався злет і самого Кирила Розумовського. Вже у 1740 р. він отримав титул графа. Його було відправлено навчатися за кордон, де у 1743-1745 рр. він здобував освіту в університетах Кенігсберга, Берліна, Геттінгена, Страсбурга. Після повернення К.Г.Розумовського було призначено президентом Петербурзької Академії Наук. Цю посаду він обіймав з 1745 до 1764 р.

На початку 1751 р. К.Г.Розумовський офіційно став гетьманом України, отримавши 3 березня булаву та інші клейноди з рук імператриці. Гетьманською столицею став Глухів, а пізніше резиденція гетьмана була перенесена до Батурина.

К.Г.Розумовський перебував у родинних зв'язках з царською родиною. Його дружиною стала троюрідна племінниця Єлизавети I - К.І.Наришкіна. Від цього шлюбу Розумовський мав 11 дітей. Всі діти останнього гетьмана

отримали добру освіту (більшість навчалася за кордоном), а деякі з них стали відомими державними діячами (Андрій, Олексій, Петро). Дехто зробив гарну військову кар'єру.

Але в історії родини Розумовських залишається ще доволі багато "білих плям". Багато відомо про К.Г.Розумовського та його синів як про державних діячів, але практично відсутня інформація про членів цієї родини як про землевласників, господарників. Надто мало відомостей про внутрішньородинні відносини Розумовських. Власне цим і зумовлена *актуальність даної роботи*.

Мета роботи - висвітлити зміст джерел, що на сьогодні є маловідомими і знайомлять нас з Розумовськими - поміщиками.

Досягнення поставленої мети передбачає послідомне розв'язування наступних завдань:

- з'ясувати стан і ступінь наукової розробки проблеми, визначити шляхи її подальшого дослідження;

- на основі наявної літератури та маловідомих джерел висвітлити деякі аспекти майнових відносин всередині родини Розумовських.

Об'єктом дослідження є виявлені джерела другої половини XVIII - початку XIX ст., що стосуються майнового становища Розумовських.

Предметом дослідження виступають власність та відносини з нею пов'язані всередині родини останнього українського гетьмана.

Методи дослідження. Методологічною основою роботи стали історичні, джерелознавчі та загальнонаукові методи. З історичних використаний історико-порівняльний метод. Джерелознавчі методи дозволили опрацювати низку джерел і виявити необхідну інформацію. З загальнонаукових особливу увагу було приділено аналітичному методу, що дозволив дійти максимально об'єктивних висновків з досліджуваної проблеми.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що дане дослідження містить аналіз маловідомих джерел із зазначеної проблеми і висвітлює нові відомості щодо майнових відносин родини Розумовських.

I. Історіографія та джерельна база дослідження

Про останнього українського гетьмана та членів його родини (батьків, брата, дітей, племінників) вже існує багата література. Їх життя та діяльність стали об'єктом досліджень вже з другої половини XIX ст. найбільш ґрунтовним з них була чотиритомна праця біографа родини Розумовських О.Васильчинкова "Семейство Разумовских" [10]. У даній роботі нами була використана ця праця. У ній містяться описи деяких маєтків, що надавались К.Г. Розумовському або які він придбав за власний кошт.

У роботах загального характеру дослідники XIX - початку XX ст. побіжно торкнулися і питання майнового становища гетьмана К.Розумовського. Серед них відомі українські історики О.Лазаревський [6; 24; 25], Д.Багалій [8], Д.Бантис-Каменський [9], О.Гутман [16], М.Маркевич [26], архієпископ Філарет (Гумілевський) [33] та ін. Безпосередньо на родинних зв'язках Розумовських зупинявся В.Модзалевський [27]. Деякі матеріали про маєтності Розумовських публікувалися у "Черниговских губернских ведомостях" [22].

Інтерес до родини Розумовських виявляють і сучасні дослідники. Зокрема, О.І.Путро у своїй праці „Гетьман Кирило Розумовський і його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.)”, спираючись на широку джерельну базу, висвітлює образ гетьмана як державного діяча, показує політико-правове, військово-адміністративне, соціально-економічне становище українських земель у період гетьманування Розумовського [28]. Але родині самого гетьмана увага не була приділена.

Побіжно торкалися осіб К.Г.Розумовського та деяких членів його родини у своїх працях В.Голобуцький [13], В.Вечерський [12], З.Когут [23], І.Гуржій [15] та інші. Майнове становище козацької старшини, у тому числі Розумовських, висвітлювали у своїх роботах О.Гринь [14], С.Дегтярьов [17-19], Н.Реброва [30], І.Ситий [31], М.Терех [32] та інші.

Більшість робіт як дослідників XIX - початку XX ст., так і сучасних істориків мають одну спільну особливість - усі вони якщо і торкаються постаті

гетьмана К.Розумовського чи когось із його родичів, то при цьому висвітлюються лише загальні біографічні відомості про них або державницька діяльність найбільш яскравих представників цієї родини. Питання внутрішньородинних відносин, майнового становища Розумовських (чим вони володіли і як розпоряджалися своєю власністю) до сьогодні практично не стали предметом спеціальних наукових досліджень. Але такі розвідки обов'язково повинні допомогти, через дослідження різних аспектів еволюції української еліти періоду Гетьманщини і Російської імперії, розв'язати багато проблемних питань, пов'язаних із самоідентифікацією українства у різні історичні періоди.

Щодо джерельної бази нашого дослідження, то вона представлена і архівними і опублікованими матеріалами. Низка універсалів періоду Розумовського була опублікована у 1998 р. в "Сіверянському літописі" [5]. Деякі документи побачили світ у багатотомному виданні "Тисяча років української суспільно-політичної думки" [4]. До другого тому монографії про гетьмана К.Г.Розумовського О.І.Путро вмістив різноманітні документальні матеріали, пов'язані з його діяльністю [29].

Нами були використані деякі документальні матеріали нещодавно виявлені у Державному архіві Сумської області, а також Конотопському краєзнавчому музеї ім. О.М.Лазаревського. До нашого часу збереглися не всі документи про майно (рухоме та нерухоме), що належало родині Розумовських. Основна маса таких матеріалів відклалася у центральних архівах, але деякі майнові документи зустрічалися і в місцевих архівних установах. Була виявлена і досліджена низка таких документів у Державному архіві Сумської області (ДАСО).

Документи ДАСО, що стосуються родини Розумовських можна поділити на декілька видів:

- документи, що склалися у присутності членів родини Розумовських безпосередньо і завірялися їхніми підписами (саме тут містяться автографи Розумовських, що робить їх більш унікальними порівняно з іншими) або копії з них;

- матеріали, що стосуються майна Розумовських, але які склалися і підписувалися лише довіреними особами від цієї родини без участі самих Розумовських та копії з них;

- документи державних установ чи організацій першої половини 20 століття (в основному музейних установ), що містять інформацію про місця поховання членів цієї родини, історичні пам'ятки, пов'язані з ними тощо [1].

Всі три види названих документів є цінним джерелом до вивчення історії родини Розумовських і в тому числі дають змогу дослідити її майнові можливості.

Для підготовки даної роботи було досліджено матеріали про Розумовських з Державного архіву Сумської області, датовані 1800-1801 рр. У них містяться декілька автографів Розумовських. Це лише підписи під текстами майнових документів. Один з них – Андрія Кириловича Розумовського – одного з синів гетьмана і чотири – самого Кирила Григоровича. Один з автографів К.Г.Розумовського вже відомий за кількома публікаціями [7; 21]. Він стосується передачі будинку гетьмана у м.Київ у власність його племінниці. Але в усіх випадках було опубліковано лише дуже зменшену фотокопію даного документа з підписами "Автограф графа Кирила Розумовського (1801 р.)" або "Прохання К.Розумовського про засвідчення дарчої". Ніяких пояснень по тексту щодо документу не подавалося, посилань також не наведено (фонд, опис, справа). Таким чином, зазначений документ довгий час використовувався виключно як ілюстрація у путівникових виданнях (при цьому сама ілюстрація була надто малою за форматом і, як наслідок, практично нечитабельною). У 2011 р. цей та ще шість невідомих до цього часу документів з фонду Конотопського повітового земського суду були опубліковані нами (у співавторстві) у "Сумському історико-архівному журналі" [2].

У Конотопському краєзнавчому музеї ім. О.М.Лазаревського зберігається унікальний документ, складений у 1760 р. у зв'язку з пожалуванням імператрицею Єлизаветою I гетьману К.Г.Розумовському м.Батурин та м.Почеп

“с их уездами”, що до цього перебували у власності О.Меншикова [3]. Тут містяться досить детальні описи 21 населеного пункту Батуринського повіту.

Сам документ представляє собою переплетену книгу збільшеного формату у розтрісканій від часу шкіряній обкладинці. Обсяг книги становить 160 аркушів (вступна частина подається на непрономерованому аркуші, а всі інші пронумеровані від арк.1 до арк.159).Текст здебільшого розбірливий, але деякі слова нами не були прочитані з причини нерозбірливості почерку осіб, які створювали цей документ. Папір жовтувато-сіруватого кольору. Дана збірка матеріалів створювалася кількома особами, про що свідчать декілька варіантів почерків. Також доручення скласти ці описи було покладене на кількох осіб – “статской советник Петр Шишкин и подполковник Алексей Семенов... какие именно к городу Батурину описали села, деревни подданные им двори и ко всем селам принадлежности”.

Даний документ є поки що маловідомим, хоча останнім часом описи окремих населених пунктів з нього вже були оприлюднені [17-19].

Окреслена проблематика, на нашу думку, здається досить перспективною для подальшої її розробки українськими дослідниками. Досліджуючи її, з’явиться можливість ліквідувати деякі "білі плями" в українській історії. Дана тема вимагає не лише активної роботи з виявлення та залучення до наукового обігу нових джерел, з нею пов’язаних, але й нового погляду на вже відомі матеріали.

Розділ II. Батуринські володіння К.Г.Розумовського

К.Г.Розумовський, як і попередні гетьмани, став одним з найбільших землевласників в Україні й одним з найбагатших поміщиків усієї Російської імперії.

Історія міста Батурин та населених пунктів, що свого часу входили до складу Батуринського повіту тісно пов'язана з ім'ям останнього гетьмана України К.Г.Розумовського. Він був одним з найбільших землевласників Російської імперії. Він мав великі маєтки з будинками і палацами у Києві, Петербурзі, Москві, Батурині. У його власності були Батуринський та Почепський повіти, Шептаківська, Бакланська, Биківська, Ропська волості, м.Гадяч з прилеглими селами тощо. Після смерті К.Г.Розумовський залишив своїм дітям окрім величезних земельних володінь, понад 100 тис. кріпосних селян.

Наприкінці 50-х років XVIII ст. К.Г.Розумовський “взирая на умножившееся число детей” звернувся до імператриці з проханням наділити його землями та кріпосними душами. Згадуючи при цьому про своїх “пять сыновей и пять дочерей”, він скаржився, що володіє лише “наследством жены”, а сам “собственного недвижимого имени в вечность за собою ни единой души не имею” [11, с.253].

При цьому К.Г.Розумовський просив надати йому маєтності саме в Малоросії, якими він вже володів, але на правах гетьмана. Тепер же він хотів, аби ці землі були за ним закріплені царською грамотою. У цьому контексті літописець історії родини Розумовських Васильчиков наводить наступні слова гетьмана: “Хотя часть из тех деревень, которые в вечном же владении у князя Меншикова были и которыми я по одному только гетманству из высочайшей Вашей милости с некоторыми другими, временно, а потому безпрочно и безкорыстно, ныне владею” [11, с.254].

До свого прохання К.Г.Розумовський долучив навіть окрему записку, у якій конкретно були вказані ті т.зв. волості, які він хотів отримати у власність:

1. Почепівська з усіма поселеннями.
2. Батуринська.
3. Шептаківська.
4. Бакланська.

Всі зазначені у записці території належали свого часу до гетьманських володінь, але пізніше були віддані князю О.Меншикову (крім Бакланської, яка була подарована І.І.Неплюєву).

Імператриця Єлизавета задовольнила прохання К.Г.Розумовського. Міста Почеп і Батурин разом із повітами та Шептаківська і Бакланська волості були передані у спадкову власність гетьману. Згадуваний вище Васильчиков говорить, що ця подія сталася у травні 1759 р. [11, с.254]. У самому ж описі Батуринського повіту, у вступній частині наводиться дата, коли був підписаний указ про передачу Розумовському вищевказаних земель – 17 лютого 1760 р. [3, арк.б/н]. Важко сказати звідки таке значне розходження у даті (практично 9 місяців). Можна припустити, що у травні 1759 р. гетьман отримав лише усну обіцянку імператриці, яка й була зафіксована у роботі Васильчикова, а юридичне закріплення відбулося пізніше – у лютому 1760 р.

Гетьман мав задум заселити вільні землі на Гетьманщині, зокрема ті, що належали безпосередньо йому. Це його побажання навіть було висловлене у записці до Єлизавети Петрівни, де гетьман писав: “А в Малороссийских моих деревнях всевысочайше от В.И.В. мне в вечно-потомственное владение пожалованных, в Почеповской и Батуринской волостях, по дозволенному здешним людям переходу, немало пустых мест является. Того ради В.И.В. всеподданнейше прошу, оных желающих выходить из Польши зашедших туда Великороссийских людей раскольников, как в Малороссийских моих деревнях на порожних местах, так и на оной отобранной из завладения Польского земле, лежащей в Стародубском полку, между речками Цатою и Вагою, поселить под владением моим всевысочайше дозволить, на том основании, как они просят” [11, с.261-266-267]. Але це прохання гетьмана імператриця залишила без

відповіді. У пропонованому описі Батурина можна пересвідчитися у тому, що, дійсно, порожніх, ніким не заселених місць було досить багато.

У підпорядкування нового гетьмана, тобто „на уряд”, перейшли всі маєтності, що належали перед тим Д.Апостолу. Тільки у рангових володіннях К.Розумовського, що були мало не в усіх полках, перебувало 9 628 селянських дворів і бездвірних хат. Щоправда, це було вдвічі менше, ніж мали гетьмани Мазепа й Скоропадський (відповідно 19 654 і 19 882 двори). Власне, саме на це скаржився Розумовський в одному з своїх листів до Петербурга. Однак якщо врахувати володіння, подаровані йому царським урядом (тобто приватні), то навряд чи були в нього підстави для подібних скарг. Так, 1764 року, одразу після ліквідації гетьманства, К.Розумовському „пожаловали в потомство” до восьми тисяч дворів. Згідно з ревізією 1782 року в семи повітах Новгород-Сіверської губернії за К.Розумовський нараховувалося 74177 кріпаків, а в російських губерніях - понад 45 тисяч (І.Мазепа, наприклад, мав у російських маєтках до 11 тисяч кріпаків). Маючи величезні прибутки, гетьман Розумовський значну увагу приділяв розширенню своєї глухівської резиденції, яка, за словами біографа родини Розумовських князя О.Васильчикова, була „миниатюрною копиею со двора петербургского”, а потім і батуринської [11, с.151].

Гетьман К.Розумовський велику увагу приділив розширенню своєї глухівської резиденції, яка, судячи зі збереженого плану 1749 року була дуже подібна до одноповерхового будинку в с.Перові (під Москвою), збудованого за проектом В.Растреллі.

У гетьманському палаці в Глухові, побудованого за проектом архітектора Андрія Квасова, а потім у Батурині був свій придворний штат: капелян, капельмейстер (усього понад 30 музикантів і співаків), сотник, конюший та інші. Невдовзі по приїзду до Глухова гетьман виписав з Відня висококласних музикантів- трубочів на заміну місцевим оркестрантам, які не задовольняли його музичний смак. Однак іноземні музиканти потребували великих грошових витрат – 1308 крб. на рік, що спонукало управителя гетьманськими

маєтками Г.Теплова, та й самого К. Розумовського, знову звернутися до послуг вітчизняних майстрів. На утримання обслуговуючого персоналу, що складався з 261 чол., щорічно витрачало понад 60 тис.крб. Для охорони персони гетьмана й гетьманського прапора було створено спеціальний кінний загін члени якого вдягалися в зелені гусарські мундири [28].

З 1771 р. К.Розумовський після смерті дружини більше часу став проводити у Батурині. Тут з'являлися розкішні будівлі, прекрасні парки, які своєю красою понад сто років привертали увагу людей. Був збудований розкішний палац – т.зв. „Тепловка” – роботи італійського архітектора Гваренгі. Тут був організований театр, де ставилися популярні на той час у Європі п'єси.

Батуринський палац К. Розумовського являв собою величезний, як на той час, будинок, споруджений на петербурзький зразок. Кімнати гетьманського палацу прикрашали картини, оксамит, шовк, золотий посуд, безліч дзеркал, дорогі меблі, килими тощо. Тільки на утримання обслуговуючого персоналу, що складався з 261 чоловіка, щорічно витрачалося понад 60 тисяч карбованців. У гетьманському палаці в Глухові, а потім у Батурині був свій придворний штат: капелян, капельмейстер (усього понад 30 музикантів і співаків), сотник, конюший та ін. Козаки-бобровники, стрільці й пташники полювали на бобрів та всяку дичину, що йшла до столу гетьмана. Для охорони персони гетьмана й гетьманського прапора було утворено спеціальний кінний загін, члени якого вдягалися в зелені гусарські мундири. На утримання штату гетьмана багато витрачав і підтвердженням цього є листи в яких гетьман просив „взайми” [11, с.190].

Ще з перших днів гетьманування К.Розумовський, насамперед, подбав про власне збагачення та соціальне зростання своїх близьких і далеких родичів. Сестрам та їхнім чоловікам надавались сотенні містечка, які до того були завжди вільними. Так, бунчуковий товариш Ю.Дараган (чоловік сестри Віри) одержав м.Бориспіль Переяславського полку, В.Климович (чоловік сестри Агафії) - м.Срібне Прилуцького полку і м.Олишівка Ніжинського полку, його родич С.Кочубей був призначений генеральним обозним [11, с.156].

Під час своїх перебувань в Україні Кирило Розумовський звертав головну увагу насамперед на будівництво гетьманських резиденцій у Глухові й Батурині, що супроводжувалося заснуванням відповідних підприємств. Для організації будівельних робіт і ведення господарства він (за прикладом Петербурга) залучав фахівців-іноземців (німців, італійців, французів). Упродовж 1750-1752 рр. «для раціональних строєний» (палаців, церков, промислових корпусів тощо) у Батурині було споруджено потужну цегельню і лісопильний млин. Батуринська цегельня (на п'ять великих печей, які вміщували по 80 тисяч цеглин) забезпечувала потреби будівництва паленою цеглою і цеглою-сирівцем. Крім фахівців цегельників та колодників на ній працювали сотні копачів погоничів. Лише 1753 року батуринська цегельня виробила близько трьох мільйонів трьохсот тисяч цеглин. «Машинная пильная мельница» Розумовського забезпечувала будівельним деревом майже всі тогочасні будови краю.

Поступово родина Розумовських встановила тісні стосунки, в тому числі й родинні (через шлюби), з багатьма старшинськими сім'ями. Зокрема, близькими родичами Розумовських стали Журмани, Жоравки, Кочубеї, Валькевичі, Апостоли та інші. Виконуючи бажання численних родичів, гетьман на підставі своїх універсалів (без царських указів) почав роздавати їм у володіння не лише окремі маєтності, але й цілі сотенні містечка з вільним населенням [11, с.156]. Представники старшини, і передусім численні родичі гетьмани, поспішали одержати вільні поселення, що подекуди ще збереглися. Щодо масштабів такого пограбування вільних маєтностей старшиною в період гетьманства К.Розумовського, це можуть засвідчити офіційні ревізії 50-х початку 60-х років XVIII століття. Так, за ревізією 1751 року із вільних маєтностей в усіх полках нараховувалося 2859 дворів 126 бездвірних хат, в 1764- відповідно 1723 і 1852, в 1764- 963 і 367. Слід зазначити, що певна доля цих маєтностей дісталася й грузинським феодалам, котрі проживали на той час в Україні. Зокрема, на початку 50-х років за гетьманськими універсалами в

чотирьох полках (Лубенському, Миргородському, Прилуцькому, Полтавському) їм було роздано 1113 дворів і 556 бездвірних хат.

У володіннях К.Розумовського засновувалася велика кількість різних підприємств, що давали його родині великі прибутки. Багато таких підприємств діяли і в Батуринському повіті (згодом - Конотопському).

Гетьманські володіння при К.Розумовському були піддані деякій структурній реорганізації. Замість існуючих, так званих „старост”, на які поділялось гетьманське господарство, було створено дев'ять округів або волостей: Почепська, Бакланська, Шептаківська, Ропська, Карлівська, Батуринська, Биківська, Яготинська, Гадяцька. На чолі кожної волості було поставлено спеціального управляючого, який стежив там за всіма господарськими справами, зокрема, за посівами і збиранням хліба, за станом худоби, бджільництвом і т.ін., а також збирати податки з населення і реалізував зібрані продукти. Загальне керівництво цими новоутвореними волостями здійснювалося так зв. „Економічною канцелярією”, на чолі якої перебував вихователь і радник К.Розумовського Григорій Теплов. Керівництво Економічною канцелярією зобов'язувалось двічі, а то й тричі, на місяць надсилати на імя гетьмана звіти („репорти”) про економічний стан гетьманських маєтностей.

Приносили К.Розумовському великі прибутки скотарство і конярство. Поміщики засновували кінські заводи, завозили з-за кордону породистих коней, виводили нові породи. Найбільшими кінськими заводами на Лівобережній Україні були заводи К. Розумовського, графа Завадовського, поміщиків Свічки, Томари та ін. К.Розумовський у чотирьох своїх волостях з 1769 до 1772 р. збільшив поголів'я великої рогатої худоби з 2352 до 3640. У другій половині XVIII століття Кирило Розумовський організував парусний завод у Почепі, цегельню в Глухові, суконні фабрики в Нових Млинах і Батурині, заводи листового срібла й золота, сирний, завод для виробництва білого воску, свічну, миловарну і дзеркальну фабрики, гарбарню, кінний завод, керамічні майстерні. Мануфактура з виробництва білих свічок Розумовського була єдиним у своєму

роді підприємством на Чернігівщині. Завод переробляв щорічно 400 пудів воску. За 72 пуди 34 фунти білих свічок отримували 1403 крб. 17 $\frac{1}{4}$ коп. сріблом. Найбільший прибуток Розумовських приносила суконна мануфактура (заснована в 1756 р.) [6]. На ній виробляли сукно, яке продавали за ціною від одного до трьох карбованців за аршин.

Гетьманські володіння були звільнені від державних податків і повинностей, вийшли з під контролю адміністрації тих полків, на території яких вони знаходились [28].

Багатий посаг дружини, величезна спадщина старшого брата Олексія, даровані маєтності від Єлизавети Петрівни та Катерини II, реалізація продукції всіх підприємств, які належали гетьману приносила прибуток понад сто тисяч рублів на рік. Але хоча усі володіння К.Г.Розумовського давали йому значні прибутки, саме у Батуринському повіті гетьман втілював у життя свої плани найактивніше. Тут він мешкав, тут він планував заснувати університет (і для цього вже багато чого було зроблено). Саме Батурин став останньою гетьманською столицею і саме тут побажав закінчити своє життя К.Г.Розумовський.

Розділ III. Розподіл майна між дітьми К.Розумовського 1800-1801 рр.

Документи, що зберігаються у фонді Конотопського повітового земського суду Державного архіву Сумської області містять маловідому інформацію про розподіл майна між членами родини гетьмана К.Розумовського. Зміст зазначених документів вже був частково оприлюднений відомим українським істориком О.М.Лазаревським. У роботі, опублікованій у журналі "Киевская старина" у 1891 р., він подав декілька документів про розподіл майна колишнього гетьмана К.Г.Розумовського між його синами [6]. Ця ж робота (навіть без зміни назви) була опублікована дослідником і в окремому збірнику його праць у 1892 р. [24]. Називає вчений і місце, де були знайдені ці історичні папери - "книги земського поветового конотопского суда". Як ми зазначили вище, документи, на які ми спираємося у даному розділі також були знайдені у фонді Конотопського повітового земського суду ДАСО (ф.586).

Але відомий історик у зазначеній публікації навів тексти лише двох майнових актів. У першому визначалася окрема частка володінь, що відводилися Андрію Розумовському, а другим актом ті володіння, що залишилися, розподілялися між усіма шістьма синами (Андрій мав 1/6 частку і з цих земель).

У сучасному фонді Конотопського повітового земського суду наведені О.М.Лазаревським документи, на жаль, не збереглися. Але вціліла копія першого з них складена 13 квітня 1800 р. (оригінал, яким користувався Лазаревський датувався 1 квітня 1800 р.). Копія відрізняється від оригіналу меншою інформативністю. В оригіналі містилися відомості про осіб, які засвідчували своїми підписами цей т.зв. уступний запис, чого немає в копії. В цілому у названому архівному фонді зберігаються сім документів, що пов'язані з розподілом гетьманської власності.

Зазначені матеріали були складені в останні роки життя К.Г.Розумовського, у період, коли він тяжко хворів, про що збереглися свідчення різних осіб, вміщені у вищезгадуваній книзі Васильчикова

"Семейство Разумовских". Так, менше, ніж за два місяці до складання уступних записів, 16 лютого 1800 р., дійсний статський радник Ніколев у звіті генерал-прокурору П.Х.Обольянінову зазначав: «В местечке Батурине... нашел я графа Кирила Григорьевича без ного [малося на увазі, що він не міг ходити – В.Т.] и ходит он не может, а возят его в колясочке. Также на левой руке у кисти, на суставе, большая шишка, отчего худо и рукою владеет» [11, с.471]. У цей час при гетьмані знаходилися лікар-англієць Гунт, який перебував у будинку Розумовського з 1796 р.; лікар-німець, надвірний радник Дуссик, який служив за контрактом вже 15 років (інколи Васильчиков говорить, що він був чехом); «лекарь» Дуссик - син лікаря-німця [11, с.472].

З автографів К.Г.Розумовського, що містяться в деяких документах, також можна зробити висновок про те, що підписи належать хворій літній людині. Навіть сам гетьман, листуючись із сином Андрієм, коли той знаходився у Петербурзі, виконуючи обов'язки сенатора, 20 січня 1801 р. писав: "Из подписи моей вы увидите, как мне трудно подписывать дрожащею моею рукою..." [11, с.476-477].

Із використаних нами документів дізнаємося, що 14 січня 1801 р. К.Г.Розумовський підписав розпорядження про передачу свого київського будинку " со всем имеющимся в нем каменным и деревянным строением " його племінниці графині Софії Петрівні Апраксиній.

Довіреною особою і представником інтересів Кирила Григоровича у державних установах був призначений ще у першій половині 1800 р. провінційний секретар Моїсей Маркович Ахматов, оскільки сам колишній гетьман з причини хвороби не міг займатися оформленням документів про передачу майна (така причина була зазначена у документах, але насправді практика призначення повірених осіб була на той час досить розповсюдженою, оскільки високий статус багатьох дворян, як, наприклад, Розумовських, не дозволяв їм особисто "бігати" по державним інстанціям, та ще й такого низького рівня, як Конотопський повітовий земський суд).

У квітні 1800 р. К.Г.Розумовський передав у власність своєму старшому сину Андрію частину свого нерухомого майна, що знаходилося на українських землях. Серед них так звана Ропська волость, що знаходилася у Стародубському та Новгородсіверському повітах. До цієї території були прикріплені 5913 душ "крестьян мужеска пола", які разом з їхніми родинами та усім майном також передавалися у власність сину Розумовського. До самої Ропської волості входили містечко Ропськ, села Хотіївка, Хоромне, Карповичі, Тимоновичі, Бровничі, Солов'ївка, Кропивне, Старий Ропськ, Сачковичі, Могилевці, Лобанівка, Буда, деревні Баранівка, Орликівка, слобода Блешня, хутори Курилівський, Хандобівський. Усі вони також "со всеми землями, лесами, угодыями, к тем местечку, селам, деревням, хуторам и заводам принадлежащими, водяные мельницы, винокуренные и всякого другого рода заводы, и хуторные все строения. Со всего с всякого движимого наличностью там имеющоюся, не исключая из того и малейше чего либо" [2, арк.8-8зв, 11].

Але у документі була прописана одна умова. Хоча усі зазначені землі й переходили до Андрія Розумовського, доходи, що збиралися з них, до самої смерті повинен був отримувати і розпоряджатися ними К.Г.Розумовський (Див. додаток 2).

Вже у листопаді того ж 1800 р. колишній гетьман змінив своє рішення, згідно з яким тепер "теми доходами от ныне впредь пользоваться оному же сыну Моему" [2, арк.20-20зв].

З іншого документу дізнаємося про те, що донька графа Кирила Розумовського статс-дама і графиня Наталія, яка була дружиною дійсного таємного радника, обер-шенка Миколи Олександровича Загряжського, не отримала ніяких земельних володінь, оскільки ще у 1796 р. вона отримала від батька велику кількість кріпосних селян. Того ж року всі подаровані селяни були переведені із володінь Кирила Розумовського у володіння його доньки з її чоловіком до Новоросійської губернії [2, арк.16-16зв]. Свідком передачі селян виступав Андрій Кирилович Розумовський, який це і підтвердив у відповідному документі від 8 червня 1800 р. (Див. додаток 3) [2, арк.18-18зв].

Щодо інших дітей К.Г.Розумовського, то опрацьовані нами документи згадують їх і підтверджують факт передачі у їхню власність нерухомого майна гетьмана, але більш детальних відомостей про це майно (які саме території передавалися тому чи іншому сину, скільки кріпаків мешкали на цих землях тощо), тут, на жаль, немає. Частково цю інформацію можна дістати з інших джерел і вже наявної літератури, але у будь-якому разі вона не є детальною.

Вірогідно документи, пов'язані з передачею майна К.Г.Розумовського дітям та племінниці у 1800-1801 рр., склалися з певною метою. У 1803 р. Кирило Григорович Розумовський помер. Уся його власність повинна була перейти до найближчих родичів за заповітом. Але отримання спадщини у досліджуваний період було справою не легкою, яка часто супроводжувалася тривалою судовою тяганиною (часто знаходилися спадкоємці, які були не задоволені своєю часткою і намагалися відсудити у інших додаткову частину спадщини і т.п.). Деякі судові справи, пов'язані з отриманням спадщини інколи продовжувалися по декілька років (інколи навіть до 20 років). Така ситуація могла скластися і у родині Розумовського, оскільки всі її члени жили "на широку ногу" і багато хто з них навіть мав значні борги (особливо Андрій Кирилович).

Таким чином, на нашу думку, щоб уникнути подібного можливого перебігу подій, К.Г.Розумовський ще за життя здійснив розподіл свого майна і через дарчі документи передав його у власність синам, доньці й племінниці. Це автоматично виключало будь-які суперечки щодо отриманого майна. Наскільки відомо з наявних літератури і джерел, між членами родини Розумовських після смерті Кирила Григоровича відносини збереглися абсолютно нормальні і не конфліктні.

Заключення

Незважаючи на те, що досить широко відомо про діяльність останнього українського гетьмана, графа і фельдмаршала Російської імперії Кирила Григоровича Розумовського та його синів (щоправда не всіх) як державних, військових діячів, меценатів тощо, маловідомими залишаються внутрішньородинні відносини Розумовських. Поверхово ці відносини висвітлені у зазначеній роботі О.Васильчикова [10]. Дуже мало відомо і про Розумовських-поміщиків.

Використані нами у даній розвідці джерела дають змогу виявити маловідомі, а подекуди й невідомі, сторінки історії родини Розумовських, відносин гетьмана з його дітьми, детальніше дізнатися про володіння гетьмана (зокрема батуринські). Описи власності, що знаходилася тільки на території Батуринського повіту, певною мірою дають змогу усвідомити майновий статус Розумовських, про яких відомо, що вони були одними з найбагатших власників Російської імперії кінця XVIII - початку XIX ст.

Окрім того, можемо зробити висновок щодо самого Кирила Григоровича, який, незважаючи на похилий вік та слабке здоров'я, опікувався внутрішнім спокоєм своєї родини і навіть перед смертю намагався зберегти його на майбутнє, розподіливши все своє майно між дітьми та племінницею.

В цілому ж слід зазначити, що запропоновані у даній роботі аспекти історії родини Розумовських залишаються малодослідженими і потребують подальшого вивчення із залученням якнайбільшого кола нових джерел.

Список використаних джерел та літератури

Джерела

1. Державний архів Сумської області, ф.Р-4653, оп.3, спр.31.
2. Державний архів Сумської області, ф.586, оп.1, спр.80.
3. Конотопський краєзнавчий музей ім. О.М.Лазаревського, №ПП-I-72, 160 арк.
4. Тисяча років української суспільно-політичної думки у 9-ти томах. - Т.IV, кн.2-га (середина XVIII ст.). - К., 2001.
5. Універсали гетьмана К.Розумовського з колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського // Сіверянський літопис. - 1998. - №6.

Література

6. *А.Л.* Распределительная запись имений графа Кирилла Григорьевича Разумовского между его сыновьями / *А.Лазаревский* // Киевская старина. – 1891. – Т. 34. - №8. – С. 317-325.
7. Архіви України: Путівник / За заг.ред. *Ірини Матяш*. – К.:Горобець, 2007. – С.116.
8. *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України / *Д.І.Багалій*. – Харків, 1993. – 256 с.
9. *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России / *Д.Н.Бантыш-Каменский*. – К., 1993.
10. *Васильчиков А.А.* Семейство Разумовских. В 4 т. / *А.А. Васильчиков*. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1880-1887.
11. *Васильчиков А.А.* Семейство Разумовских. В 4 т./*А.А. Васильчиков*. – Т.І. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1880.- 486+СШ+XXс. – С. 471.
12. *Вечерський В.* Гетьманські столиці України. – К.: Наш час, 2008. – 320 с.
13. *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. - К, 1994. – 539 с.

14. *Гринь О.* Маєтності козацької старшини на терені Північного Лівобережжя за даними описів Новгород-Сіверського намісництва останньої чверті XVIII ст. // Батуринські читання 2007: Збірник наукових праць. – Ніжин: ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2007. – 304 с. - С.70-74.

15. *Гуржій І.О.* Розклад феодально-кріпасної системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954. – С. 350.

16. *Гутман А.* Историческое развитие технической и мануфактурной промышленности Черниговской губернии и современное ее состояние // Черниговские губернские ведомости. – 1852. - №18. – Часть неофициальная. – С.188.

17. *Дегтярьов С.І.* Маловідомий опис м.Батурин 1760 р. / С.І.Дегтярьов // Сумський історико-архівний журнал. – Вип.VIII-IX. – Суми, 2010. – С.32-66.

18. *Дегтярьов С.І.* Описи сіл Великий Самбір та Малий Самбір // Сумський історико-архівний журнал. – Вип.X-XI. – Суми, 2010. – С.56-72.

19. *Дегтярьов С.І.* Матеріали до історії села Алтинівка // Краєзнавство: науково-методичний та практичний аспекти. Матеріали краєзнавчої науково-практичної конференції (8-10 червня 2010 р., Суми). - Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти. - Суми: РВВ СОІППО, 2010. - С.44-46.

20. *Дегтярьов С.І., Тютюнник В.В.* Майнові документи родини Розумовських (за матеріалами Державного архіву Сумської області) Сумський історико-архівний журнал. – Вип.XII-XIII. – Суми, 2011. – С.43-53.

21. Державний архів Сумської області. 75 років / Упоряд. *Л.А.Покидченко.* Суми, 2000. – С.5.

22. Имена в Черниговской губернии графа Кирилла Григорьевича Разумовского, последнего малороссийского гетмана // Черниговские губернские ведомости. – 1891. - №13, 14, 16, 18.

23. *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: ліквідація Гетьманщини 1760-1830. – К.: 1996. – с.317.

24. *Лазаревский А.* Распределительная запись имений графа Кирилла Григорьевича Разумовского между его сыновьями / А.Лазаревский // Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – Т.1. – К.: Типография Г.Т.Корчак-Новицкого, 1892. – С. 77-85.

25. *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т.2. Полк Нежинский. Конотопская сотня / А.М.Лазаревский. – Конотоп, 2004. – 124 с.

26. *Маркевич Н.* История Малороссии / Н.Маркевич. – М., 1842-1843. – Ч.1-5.

27. *Модзалевський В.Л.* Малоросійський родословникъ. Т.4.- Киев, 1914.

28. *Путро О.І.* Гетьман Кирило Розумовський і його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): монографія в 2 ч. / Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв. – Ч.І. - К.: ДАКККІМ, 2008. - 240 с.

29. *Путро О.І.* Гетьман Кирило Розумовський і його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): монографія в 2 ч. / Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв. – Ч.ІІ. - К.: ДАКККІМ, 2008. - 288 с.

30. *Реброва Н.* Реформатор. Про гетьмана К.Розумовського. // Сіверянський літопис. – 1998. - №5. - С.56-61.

31. *Ситий І.* Розумовські й мануфактурно-фабричне виробництво у Батурині: сфрагістичний аспект // Батуринські читання 2007. Збірник наукових праць. – Ніжин: Видавництво „Аспект-поліграф”, 2007. – С.264-265.

32. *Терех М.* Цегельня Розумовського в Батурині.// Сіверянський літопис – 2004. - №4. - С.61-65.

33. *Филарет (Гумилевский).* Историко-статистическое описание Черниговской епархии. - Кн.6. Уезды Новгородсеверский, Сосницкий, Городницкий, Конотопский и Борзенский. - Чернигов: Земская Типография, 1874. - 546 с.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Фотокопії автографів К.Г. Розумовського та А.К.Розумовського

(Держархів Сумської області, ф.586, оп.1, спр.80)

выдать оному сыну моему съ обыкновеннымъ того урядовымъ засвидѣтельствомъ нѣмъ

Всемилоостивѣйшій Государь прошу ваше императорскаго величества о семъ моему прошеніи рѣшеніе утѣнить, къ подагто надлежитъ въ конотопскіи повѣтовскій Земскій судъ. 1800. года Ноября. дня. Сіе прошеніе писалъ помянутаго Господина Генералъ фельд-маршала и кавалера, Служитель Алексѣй Богдановъ.

вторю подать оное, и за судовымъ засвидѣтельствомъ представляемого при семъ постановленія моего, обратное за ростискою принять, полковникъ хоружему Юрію Кондратьеву сыну Давыдскому. ~~Генералъ Александръ Ивановичъ~~
Генералъ Александръ Ивановичъ
руку Верещагина.

Знакомства мѣльной Машинной Советницы и Кавалера
Генералъ Андрей Васильевичъ руку присовѣдника

Генералъ Александръ Ивановичъ
Генералъ Александръ Ивановичъ
руку Верещагина.

Додаток 2

Документ з переліком територій, які К.Г.Розумовський передавав у володіння своєму сину Андрію

копия

1800 года апреля 13

всепресветлейший державнейший великий Государь император Павел Петрович Самодержец всероссийский Государь всемилостивейший

Просит генерал фельдмаршал и кавалер Граф Кирилла Григорьев Сын Разумовский, а о чем тому следует пункт

1

Уступил я добровольно сыну моему действительному Тайному Советнику и кавалеру графу андрею во вечное и потомственное Его владение из малороссийских моих недвижимых имений ропскую волость в поветах Стародубовском и новгородско северском состоящую в пяти тысячах девяти стах тринадцати душах крестьян мужеска пола по последней ревизии за мною показанных с их семействами и со всем и всяким имуществом. как то местечко ропис. села хоромное, хотеевку, карповичи, тимоновичи, бровничи, соловьевку, кропивное, Старой Ропск, Сачковичи, Могилевцы, Лобановку, буду, и деревни барановку онаж и завод могилицкий, орликовку, слободу блешню, да хутора куриловский и хандобовский он же и завод приборской. Со всеми землями, лесами, угодьями, к тем местечку, селам, деревням, хуторам и заводам принадлежащими, водяные мельницы, винокуренные и всякого другого рода заводы, и хуторные все строения. Со всего с всякого движимого наличностью там имеющеюся, не исключая из того и малейше чего либо что к той ропской волости принадлежало принадлежит и чем я владел и владею. Но все без изъятия кроме одного токмо села рикова, которое по отделении давно уже состоит под распоряжением Шепталовской моей волости :/ С тем однакож чтоб доходы с той ропской волости собираемые получать мне по смерти мою, по смерти моей оной сын мой граф андрей иметь будет право по сему моему уступному запису, собирая те доходы употреблять на себя, по воле и умысле своей, как его собственною вечно и потомственно Ему принадлежащее, и нато написав от себя вечистый уступный запис немогши онаго сам заболезнию мою сознать лично пред Земским Повета Конотопского судом Уполномочил провинциального секретаря моисея маркова сына ахматова, дабы он воместо меня представля той запись ко вписанию в вечистые поветовые книги испросил с оных для означеного сына моего графа андрея выпись обыкновенную, и оную выпись равно как и подленный мною подписанный уступный запис вручил бы ему сыну моему. таково верующее и при оном вышеписанный подленный вечистый уступный запис представля при сем лично на уряд вашего императорского величества в нижний земский конотопский суд прошу

дабы высочайшим вашего императорского величества указом повелено было сие мое прошение приняв записать а с означенною данною от меня провинциальному секретарю ахматову и с поверения и при оной представленной запись засвидетельствовать сим урядом о личном того Предсудом сознать и, по немоществе моем за болезнию представить онаго лично в земский Повета Конотопский суд. С таким засвидетельствованием выдать Ему ахматову както и с поверения так и оной запись для представления в земский поветовый суд ко вписанию в земские вечистые книги приложу к тому из сего моего прошения справочную засвидетельствованную сим судом копию.

всемилостивейший Государь прошу вашего императорского величества о сем моем прошении решение учинить 1800 года апреля. к подаче надлежит повета конотопского в нижний земский суд прошение писал вышепомянутого Господина Генерал фельдмаршала и кавалера служитель алексей богданов

на подлинном тако

к сему Прошению руку приложил генерал фельдмаршал граф кирила разумовский

Додаток 3

Розписка А.К.Разумовського, згідно з якою він погоджується з рішенням батька щодо передачі кріпосних селян у власність його сестри (доньки К.Г.Разумовського) Наталії Загряжської

всепресветлейший, Державнейший, великий Государь, император Павел Петрович, самодержец всероссийский, Государь всемилостивейший.

Просит действительный тайный советник Граф андрей кирилов сын разумовский; А о чем тому следует пункт.

1-й

в 1796 году Родитель мой Генерал фельдмаршал и кавалер, Граф Кирилл Григорьевич Разумовский, отдал дочере Его, а моей сестре статс даме Графини Наталии, жене действительного тайного советника обер шенка и кавалера, Николая Александровича Загряжского, во вечное и потомственное Ее владение, крестьян своих в записе сего июня 7-го дня им родителем моим и мною, при свидетелях подписанной поименованных; Которые крестьяне оной сестры моей того ж 1796 года и переведены с владений тех селений, в новороссийскую Губернию, для поселения их тамо на землях Ей сестре моей с мужем Ея принадлежащих; а ныне сию запись представляя, лично пред судом сознаю и утверждаю во всем том, в чем к вечному ненарушению оной записи до меня принадлежит *«к сему прошению»*

И дабы высочайшим вашего императорского величества указом, повелено было сие мое Прошение с представляемою записью, в конотопском поветовом земском суде, приняв записи те в книгу крепостей; и за роспискою моею в той книге, отдать оную запись сестре моей Графине Наталии Кириловне Загряжской, с выписью довлеемою по правам Малороссийским

всемилостивейший Государь, Прошу вашего императорского величества, о сем моем прошении решение учинить; к подаче надлежит в конотопский поветовый земский суд июня 8 дня 1800-го года прошение писал Економии Его Сиятельства писарь Ефим Романовский.

«действительный тайный советник и Кавалер Граф андрей разумовский руку приложил»